

La Sutselva al spartavia

Autor(en): **Vieli, Ramun**

Objektyp: **Article**

Zeitschrift: **Igl Ischi : organ della Romania (Societat de Students Romontschs)**

Band (Jahr): **32 (1946)**

PDF erstellt am: **29.06.2024**

Persistenter Link: <https://doi.org/10.5169/seals-882325>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

La Sutselva al spartavia

da Ramun Vieli

Cun caschun della radunonza generala della Ligia Romontscha, che ha giu liug ils 10 de mars 1946 a Cuera, ha dr. Gangale fatg in referat davart sia lavur e sias metodos el Grischun central. Il referent ha plidau en siu niev lungatg de scartira sutsilvan e malegiau en colurs stgiras la situaziun linguistica el Grischun central, per lu exponer **sia** lavur, **sias** metodos e **sias** pretensiuns per salvar il romontsch egl intschess il pli periclitau. En vesta dell'impurtonza della damonda muentada para ei giustificau, ch'era igl Ischi prendi posiziun en quest impurtont problem.

La Sutselva cumpeglia las vischnauncas de Trin, Domat, Razén, della Tumliasca, della Muntogna e de Schons. Igl ei negin dubi, il romontsch secatta oz en quei intschess en in stadi desperau, per buca dir sin pugn de mort. Schegie ch'ei caztgass de tractar detagliadamein il problem linguistic — cultural ed economic della Sutselva, stuein nus serestrenscher, per munconza de temps e de spazi, alla damonda spirontamein linguistica.

Igl εμπrem ed il pli impurtont monument linguistic dils dialects sutsilvans ei senza dubi il **Curt mussamaint**, in catechismus che Daniel Bonifaci, scolast a Farschno (Fürstenau) ha vertiu e publicau (1601) «el natiral lungatg» della Tumliasca. Fertion che Daniel Bonifaci scriva il dialect della Tumliasca, fan gia ses contemporans G. A. Calvenzano, in missionari talian e Adam Nauli de Tumegl, concessiuns al **lungatg sursilvan**. Il meglier illustreschan quei las treis ediziuns dil catechismus de G. A. Calvenzano dils 1611, 1615 e 1645. Il lungatg de quest **Curt mosament** s'avischina d'ina ediziun a l'otra adina pli fetg al lungatg sursilvan e la tiarza ediziun ei scretta en romontsch lumnezian. Denton havevan ils Gabriels, bab e feagl, scaffiu lur lungatg

de scartira **sursilvan**, quei ei la varianta protestanta ch' ei se-mantenida cun pintgas midadas entochen il 19 avel tschentaner. Ils 1611 compara **Il ver sulaz da pievel giuven** e 1625 **La stadera** e 1648 regala Luci Gabriel als protestants della Sur- e Sutselva **Il niev Testament** «en Rumonsch da la Ligia Grischa». L. Molitor, plevon de Ziraun (Sontgas historias 1652), G. Grass, plevon de Prez (Ils psalms de David 1683), M. Conradi, plevon d' Ander (Grammatica 1820, Diczionari 1823/28, Canzuns spiritualas 1825), professor Otto Carisch de Sarn (diczionari 1848, Grammatica 1848. **Il niev Testament** 1856) ed auters han cultivau e continuau la tradiziun dils Gabriels e maina patertgau de scaffir in niev lungatg de scartira e d' alzar in dialect sutsilvan alla dignitad de lungatg de scartira, schegie che quei fuss stau da gliez temps buca meins ca-peivel che la creaziun d' in lungatg de scartira per l' Engiadina aulta ed in per l' Engiadina bassa. Gest Ser M. Conradi d' Ander, il pli impurtont ed activ scribent romontsch sutsilvan, scriva in lungatg de scartira **preponderontamein sursilvan** e cusseglia **expressivamein** de setener vid il sursilvan che dei vegnir meglieraus e perfeczioraus. Mo era il sempel pievel sutsilvan ded omisduas confessiuns saveva leger e scriver romontsch e sesurveva, sco numerusas brevs e scartiras dil 17.—19. tschentaner comprovan, dil lungatg de scartira **sursilvan**, seigi della varianta protestanta, seigi della catolica. Questa situaziun ei se-mantenida entochen viaden el 19 avel tschentaner. **Ella ei semidada culla dismessa dell' istruzziun romontscha.** L' istruzziun exclusivamein tudestga e la suppressiun sistemica dil romontsch en scola, en baselgia ed ella veta publica han buca mo fatg calar tutta producciun litteraria, mobein era stinschentau quasi totalmein las pli elementaras enconuschientschas digl agen lungatg, aschia che gia viers la fin dil 19 avel tschentaner la populaziun romontscha della Sutselva saveva ni leger ni scriver pli siu agen lungatg. **Il pass fatal della Sutselva ei l' istruzziun exclusivamein tudestga** e la situaziun ded oz cun tut sias consequenzas veseivlas e zuppadas ei nuot auter ch' il fretg ed il resultat della politica linguistica pessimista e defaitista de quels che han bandischau, per motivs economics, la mumma romon-

tscha ord scola, ord baselgia e giud cadruvi. Muoth haveva pre-detg e previu intuitivamein la situaziun desperada ded oz, mo il pievel sutsilvan e ses menaders han buca udiu e suandau ses plaids e sias admoniziuns.

Bein havevan singuls Romontschs ton della Sutselva sco della Surselva e dell' Engiadina constatau cun encarschadetgna la digren e decadenza dil lungatg dil pievel ellas pli bialas cun-tradas romontschas. Mo lur simpatia era platonica e senza resultat pratic. La gronda massa dil pievel sutsilvan, influenzada d' ina scola dirigida da principis materialistics ed utilitaristics, era freida ed indifferententa enviars il lungatg romontsch e la scola fuva sedecidida ella disgraziada alternativa: romontsch **u** tudestg, per il **tudestg**, il lungatg dil paun e dil success, aschia ch' il lungatg dil cor e dil pievel tschessava ad in tschessar. La sort dil romontsch pareva definitivamein ed irreparablamein fretga e sia spariziun totala vegneva, sche forsa buca gest giavischada da tuts, en mintga cass considerata per inevitabla. Denton haveva Decurtins fundau la Romania (1896) ed il medem onn compara igl empren volum de sia voluminusa Crestomazia romontscha. Sco nunstunclenteivel rimnader della litteratura populara ed interpret e protectur della tradiziun romontscha ha el capiu d' interessar era entgins giuvens romontschs de Schons. Igl ei quei Giachen Conrad, Tumasch Dolf e Stiafen Loringett. Els han fundau duront l'emprema uiara mundiala l'**Uniun rumantscha da Schons**, destinada a mantener e cultivar il lungatg mumma en l' atgna vallada. Questa fundaziun ei il signal d' allarm, ei l' emprema enzenna de resistenza activa encunter la progressonta germanisaziun specialmein en Sutselva. Ella ei era l' entschatta della **Ligia Romontscha**, fundada 1919 da Giachen Conrad d' Ander. Pon era, sco Giachen Conrad scriva, las pli davosas ragischs della Ligia Romontscha ir anavos sin l' ediziun d' in volum della Crestomazia, dedicaus alla tradiziun de Schons, sche stat siu origin tuttina en stretg connex cun la situaziun dil romontsch principalmein inquietonta el Grischun central. G. Conrad ha perquei buca tralasciau d' accentuar gia da bial' entschatta, che la nova organisaziun hagi per mira de menar anavos las cun-tradas miez piarsas el ravugl della famiglia romontscha. Mo era igl

actual president della Ligia Romontscha, S. Loringett, ha adina demussau gronda premura e capientscha per la situaziun linguistica dil Grischun central. Igl ei buca dubi, ch' era el ha surpriu il grev uffeci de parsura della Ligia culla mira decidida de spindrar il Grischun central. La Ligia Romontscha ha perquei susteniu e promoviu detschartamein mintga acziun ch' era u pareva adattada de salvar il romontsch egl intschess il pli periclitau. Mo era las uniuns regionalas havevan la medema mira: **spindrar il Grischun central**, la punt che unescha la Surselva cull' Engiadina. Igl onn 1920 vegn fundada a Glion la **Renania** che sefusionescha cun l' Uniun rumantscha da Schons. La nova uniun che unescha conform ad ina veglia tradiziun ils protestants romontschs dil Rein anteriur cun quels dil Rein posteriur, publichescha dapi 1921 **La Casa paterna**, dapi 1922 il **Calender per mintga gi** ed il **Dun de Nadal**. De gronda muntada oravontut per la Renania mo era per la Romania, e sias publicaziuns ein ils legats de Anton Cadonau († 1929) en favur dil romontsch, pertgei senza quest agid finanziel havess la Renania maina saviu prestar quei ch' ella ha prestau. En quest connex astgan e deian vegnir menzionai ils gronds merets de sgr. cus. fed. dr. F. Calonder, che ha defendiu cun consequenza e detschartadad ils dretgs ed ils duers della minoritad romontscha.

Influenzai dal moviment general a pro dil romontsch s' uneschan las vischnauncas dil Plaun, Domat, (Panaduz) e Razén ella **Uniun romontscha dil Plaun** (1921, resp. 1924) culla mira de mantener e cultivar il lungatg artau en scola, en baselgia ed ella veta de mintga di. Ina relaziun pli detagliada concernent l' activitad della Ligia, dellas uniuns allegadas e de singuls el decuors d' in quart tschentaner mussass e comprovass, ch' igl ei vegniu prestau biara e gronda lavur per mantener il romontsch el Grischun central. Nus stuein denton serestrenscher ed alleghen ils suandonts fatgs. Cura che la Ligia Romontscha ei se decidida d' edir las ovras fundamentalas els dus idioms principals, ei la damonda dell' extensiun dil «lungatg de scartira romontsch» vegnida discussionada da rudien. Buca casualmein porta la grammatica de Sur dr. Gion Cahannes il tetel: **Grammatica romontscha per Surselva e Sutselva**, Mustér 1924. Quei

problem ei lu vegnius aunc pli actuals cull' ediziun d' in «diczionari tudestg-romontsch». Suenter liungas discussiuns ed artichels d' emprova ha la Ligia decidiu de far elaborar in vocabulari dil «lungatg de scartira sursilvan, denton aschia ch' ils dialects dil Grischun central vegnien risguardai en in' uisa cunvegnenta ed adattada», ferton che dr. R. de Planta era plitost della idea de scaffir in vocabulari spirontamein sursilvan. En quei connex seigi renviau agl enconuschent studi de dr. Planta, comarius 1931. Igl ei capeivel che dr. Planta s' occupescha en questa zun remarcabla lavur era dil Grischun central. Ponderond la damonda dil manteniment e della cultivaziun dil romontsch ellas cuntradas periclitadas examinescha el las duas pusseivladads: **romontsch sursilvan u dialect local**. El cusseglia de cultivar ellas classas inferiuras il dialect local ed eventualmein ellas classas superiuras il lungatg de scartira sursilvan, sinaquei ch' ils Sursilvans sappien silmeins leger, capir e cantar il sursilvan. — In interessant document dell' acziun romontscha ei l' istanza della Ligia Romontscha al Departement d' educaziun (1930) ch' expone en maniera perschudenta la necessitad de promover l' instrucziun romontscha principalmein el Grischun central. En execuziun parziala de quest program della Ligia en favur della scola romontscha ein vegni arranschai cuors linguistics a Razén, Zuoz, Breil e Savognin. Gest igl emprem cuors che ha giu liug il settember 1931 a Razén, haveva tschentau ils problems linguistics el center de tutta instrucziun e discussiun ed ei pareva daveras, che la scola vuless e vegness a remediar igl entiert commess enviers il romontsch entras ina instrucziun exclusivamein tudestga. — Buca emblidar astgein nus en questa cuorta revista dils sforzs fatgs per mantener il romontsch el Grischun central la gronda e sacrificonta lavur de dr. **A. Augustin** de Sent, vivon professor de franzos a Blizuna ed a Ligiaun. Da retuorn en sia patria engiadinesa ei dr. Augustin, malgrad ses 60 onns, sededicaus cun remarcabel slontsch al romontsch e siu manteniment. Havend empriu d' enconuscher la situaziun dil Grischun central entras lavurs pil Dicziunari rumantsch grischun, eis el sedecidius de purtar puspei il romontsch ellas vischnaucas e cuntradas miez germanisadas della Tumliasca, de Schons, dil

Plaun e dell' Alvra. Dr. Augustin ei ius d' in vitg a l' auter, ha visitau plevons e scolasts ed ha stimolau ed encuraschau scolars e geniturs d' emprender e de mussar romontsch. El era vegnius alla perschasiun che mo l' introducziun della Fibla romontscha e la continuaziun culs cudischs romontschs entochen la tiarza e quarta classa sappien impedir la germanisaziun e spindrar il romontsch el Grischun central. De singulas uras senza sistem e controlla spetgava dr. Augustin negin success. Mo era ordeifer la scola propagava dr. Augustin la cultivaziun dil lungatg de scartira sursilvan el Plaun, ella Tumliasca, silla Muntogna e perfin enta Schons. Mo strusch ch' el haveva mess en moviment l' acziun romontscha ed organisau ils bein ponderai sforzs per il manteniment dil lungatg periclitau, ha la criua mort ils 28 de fevver 1939 tschuncanau anetgamein sia lavur de missionari e spindrader dil romontsch en Sutselva. Sia lavur prestada el valzen de dus onns (1937—1939) ei vegnida sustenida e recognuschida da tuttas varts e la Ligia Romontscha era decidida de buca schar schirar l' ovra che dr. Augustin haveva entschiet cun fervur e premura senza paregl. Igl ei perquei surpudent e dolorus, che sia lavur e ses sacrificis vegnan ussa tuttenina contestai e sia metoda declarada per sbagliada.

La mort de dr. Augustin ei stada ina greva frida per la scola romontscha el territori periclitau. Ils resultats contonschi entras lavur perseveronta stavan per ir en aua e curdar en emblidonna. Per impedir ina nova stagnaziun s' occupescha la Ligia e sia Commissiun de scola danovamein dil grev e delicat problem dil manteniment dil romontsch en Sutselva. La stad ed igl atun 1942 semadirescha ina nova sligiazion che vegn discussionada en sesidas e radunonzas e lu suttamessa e recumandada cauldamein al Departement d' educaziun. Il niev plan preveda: scolast secundar S. M. Nay dei vegnir incumbensaus dal Departement d' educaziun d' assister ils scolasts dil Grischun central cun plaid e fatg, de controllar e survegilar l' instrucziun romontscha, de dar als seminarists romontschs in entruidament ella metodica dell' instrucziun linguistica, d' organisar cuors de perfecziun per scolasts e d' elaborar cudischs de lectura e mieds d' instrucziun linguistica. Ils ins accentuavan oravontut la scola romontscha

el Grischun central, ils auters mettevan la peisa principala silla instrucziun metodica alla scola cantonala. Podà ch' il carr era cargaus memia fetg e ch' ins haveva buca quintau sufficientamein cun las difficultads veramein u nunveramein existentas e las relaziuns personalas ed auter pli. Sco enconuschent ein tuttas questas breigias e stentas stadas adumbatten e la caussa senza ha pitiu considerablamein. La plaga de quest nunsuccess e de sias disillusiuns ei aunc buca urida ed ei cunvegn perquei buca de disfar gia oz sia ligiadora.

Da questa cuorta survesta dell' acziun a pro dil romontsch en Sutselva duront in quart tschentaner resulta il suandont:

1. Ins ha viu e renconuschiu il prighel e la Ligia Romontscha, la Renania, l' Uniun dil Plaun e singuls han fatg il pusseivel per mantener il romontsch el Grischun central.

2. Ins ha cartiu en general de salvar il romontsch el Grischun central cun cultivar il lungatg de scartira sursilvan.

3. Ins ha perquei intent arranschau referats, seras romontschas, singuls cuors e concediu tscheu e leu duas urettas ad jamna instrucziun romontscha, mo senza sistem e controlla.

4. Ils resultats contonschi u buca contonschi cun mieds nunsufficients astgan buca menar a faulsas conclusiuns.

* * *

Ei era ina biala e caulda dumengia dil meins de settember digl onn 1943. La Romania era seradunada a Trun per festivar sia radunonza annuala. Il parsura della Romania beneventa ils students, il pievel, signurs e purs, jasters e dumiastis, igl oratur festiv S. M. Nay e denter ils hosps **dr. G. Gangale**, professor a Kopenhagen, arrivaus dus dis avon el Grischun. Essend gia s' occupaus a Kopenhagen cul romontsch, s' interessescha el immediat dil romontsch e de ses problems ella tiara senza. Recumandaus da Peider Linsel vejn el incumbensaus dalla Renania de studegiar las relaziuns linguisticas el Grischun central, specialmein en Tumliasca e Schons. Igl ei ver, il professor talian de Kopenhagen ei seprofundaus nunspetgadamein spert ellas rela-

ziuns linguistics della Sutselva. El ha viu e detg caussas che nus havein buca viu ni lu buca detg u forse buca ughegiu de dir. Sia diagnosa variescha denton buc essenzialmein de quella dils «miedis indigens», mo ses remiedis ein radicals e differeschan de quels proponi e duvrai entochen dacheu. A dr. Gangale se presenta ina buna caschun per taccar il problem da rudien. Quels de Schons, influenzai ed encuraschai d' in exempel enconuschent, eran gest sil precinct d' edir normas per lur idiom. Ina idea capeivla, aschi lunsch ch' ei settractava de cultivar il dialect de Schons. Dr. Gangale numna quei pass «la sollevada dil Grischun central encunter la Surselva». Per impedir che quels de Schons seseparien dalla Tumliasca (!!) e che quella daventi «la tiara de negin» per lu vegnir ton pli spert tudestgada, eis el vegnius all' idea de scaffir in niev lungatg de scartira che dei survir alla **Tumliasca**, alla **Muntogna** ed a **Schons**. Gia in miez onn pli tard expona el sias ideas e ses remiedis «per romontsch» en in memorandum davart la crisa linguistica della Sutselva, comparius ellas Annalas digl onn 1944.

En sia cuorta dimora ha dr. Gangale saviu seperschuader, e quei era buca grev, ch' il romontsch el Grischun central, principalmein en Tumliasca, silla Muntogna ed enta Schons, mo era el Plaun, secatti en in stadi de decadenza e disoluziun. Dr. Gangale interquera buc ils motivs della situaziun existenta, mo el critichescha ils sforzs fatgs e la metoda applicada els davos 20—30 onns a pro dil romontsch el Grischun central, per lu proponer ina nova metoda, sia metoda. Igl ei ver, las stentas e breigias fatgas han buca giu il success spetgau e buca reteniu la germanisaziun en rocla. Mo tgi che enconuscha las difficultads ed ils mieds duvrai, sa strusch far curvien, ch' il success ei buca staus pli gronds e che la medischina applicada en dosa nunsufficienta ha buca giu pli grond effect. Mo dr. Gangale fa responsabels per il nunsuccess la metoda sbagliada che consista tenor el ella «sursilvanisaziun» dellas cuntradas periclitadas. Tenor «sia» metoda ei ina sanaziun mo pussevla entras ina detscharta cultivaziun e regeneraziun dil dialect local. Siu recept ei pia, en concordanza parziala cun dr. R. de Planta, **cultivar il dialect**, il lungatg della famiglia, dil vitg e della cuntrada e per pli tard

cura ch' il dialect ei ina ga rinvigoriu eventualmein il lungatg de scartira, **il niev lungatg de scartira sutsilvan**, empei dil sursilvan.

Per cultivar e mantener **il dialect** propona dr. Gangale d. a. de scaffir scolettas che deian sesurvir dil dialect local. Quest plan de dr. Gangale ei gia vegnius exequius cun agid della Ligia Romontscha en plirs vitgs della Sutselva, d. a. era a Glion ed a Flem. **Questa metoda ei gesta e buna**, pertgei aschi ditg ch' ils affons plaidan il lungatg della famiglia e della cuminonza pli stretga, — lungatg mumma ei il lungatg della cuminonza —, aschiditg vegn il lungatg a semantener. En vischnauncas romontschas u miez romontschas cun scolettas tudestgas, sco quei ei ussa tscheu e leu en moda per, sco ins di, promover il tudestg (!), ei il romontsch truaus alla mort. **Quei ei la part positiva** per la quala dr. Gangale e la Ligia Romontscha meretan engraziament e renconuschientscha. Mo dr. Gangale va aunc in pass pli lunsch e pretenda, ch' era l' ulteriura instrucziun e cultivaziun linguistica vegni cumpartgida, sco quei ei **oz** il cass si Surmir, el dialect u en in niev lungatg de scartira sutsilvan, pertgei mo sut questa premissa capesch' ins la creaziun d' in niev lungatg de scartira. Per giustificar questa novaziun declara el la metoda applicada entochen dacheu el Grischun central per sbagliada, attacca el il lungatg de scartira sursilvan e sia ortografia e propona **la separaziun dalla Surselva** e da siu lungatg de scartira «internazional». **Quei ei la part negativa della lavur de dr. Gangale.**

Quei ei, senza entrar en detagls, il program de dr. Gangale per salvar il romontsch el territori dil Rein anteriur, la punt che unescha la Surselva cun Surmir e cun l' Engiadina. Ei cunvegn perquei d' examinar objectivamein e senza targlin il program stabiliu e de motivar aschilunsch che quei ei cheu pusseivel propostas ed ideas cuntrarias, pertgei il Grischun central en prighel de mort sa vegnir spindraus mo entras **in' acziun decidida e bein ponderada** e buca entras vanas emprovas, dubis, dispetas e critichems.

Demai ch' ins ha entochen dacheu buca saviu e vegn probabel era en in proxim avegnir buca a sedecider d' introducir la

Fibla romontscha e de cumpartgir tutta instrucziun els treis u quater emprems onns **per romontsch**, dat ei negin' autra sligiazion che promover e cultivar gl' emprem il dialect local e quei oravontut en famiglia ed ellas scolettas per affons pigns. Aschilunsch mein nus d' accord cul program dr. Gangale. Mo quei vegn buc a bastar per mantener il lungatg e per dar al pievel in lungatg stgis de satisfar als pli elementars basegns della veta. Suenter mias experiencias fatgas en scola ed el Grischun central, nua che jeu hai passentau mia giuventetgna, sai jeu nungrazia s' imaginar co il dialect local sa e duei vegnir cultivaus en scola primara. Quei fuss strusch enzatgei auter che termagls senza negina valeta pratica. Quei vegness probabel era dr. Gangale strusch a vuler pretender, pertgei ella scola primara, secundara ed alla scola cantonala sa mo **in lungatg de scartira comunabel** vegnir cultivaus cun success e per avantatg d' ina cuminonza linguistica. Quei sa era dr. Gangale, mo remarcablamein postulescha el buca la cultivaziun dil lungatg de scartira sursilvan, che fuss persuls el cass d' ademplir las funcziuns d' in lungatg de scartira, mobein la creaziun **d' in niev lungatg de scartira artificial**, senza tradiziun, senza litteratura, senza gasettas, senza negina muntada pratica. Per giustificar sia tesa critichescha dr. Gangale il lungatg de scartira sursilvan, sco sche quel fuss l' empudientscha dil treranos dil romontsch en Sutselva. Aunc meins capeivla ei l' apparenta aversiun per l' unitad ortografica contonschida suenter gronda lavur e vicendeivels sacrificis de mintga vart. — La Sutselva separada dalla Surselva, seigi catolica u protestanta, vegness en sia izolaziun e pupira linguistica ded oz maina a serecuvrar e puder resister alla carschenta influenza tudestga. Ina renaschientscha linguistica — culturala della Sutselva — quei ei nossa perschuasiun — ei mo pusseivla cun agid dil lungatg de scartira sursilvan, pertgei senza tradiziun, malsanetscha e falombra vegn la Sutselva mai pli a sesalzar da sesez. La Sutselva ei ussa gest in tschentaner stada isolada e surschada a siu destin ed il resultat de sia separaziun ei aschi catastrofals, ch' ei va vess de sustener e propagar ina nova ed aunc pli ferma separaziun e de crer che quella seigi il salvament dil Grischun central.

Il dialect ei in ligiom che unescha nus cun nossa famiglia, nies vitg, il dialect ei nossa «Heimat», ed il lungatg de scartira comunabel ei in ligiom che unescha nus cun ina cuminonza pli gronda, della quala nus fagein part e che dat a nus nutriment, forza e sustegn, el ei quei ch' il tudestg numna «Vaterland». Il separatissem stravagau sco el vegn oz praticaus e sustenius ellas cuntradas periclitadas, ei buc in'enzenna de forza e de vitalitad, mobein simtoms allarmonts de malsogna e disoluziun. Quei che maunca al Grischun central, ei buca in niev lungatg de scartira artificial, mobein la carezia e la stema digl agen lungatg mumma, ei il spért de sacrifici, indispensabels per batter il grev cumbat e de surventscher las difficultads inevitablas ch' il manteniment e la cultivaziun de nossa viarva pretenda de mintga Romontsch. Mo cura ch' ei setracta della veta u mort dil lungatg mumma, ei negin sacrifici memia gronds. Perquei Sutsilvans, sedestadei e salvei vossa ierta, e vus auters Romontschs purschei il maun a vos confrars sper las rivas dil Rein **per spindrar il Grischun central**

* * *

Per cumpletar questa descripziun della situaziun linguistica dil Grischun central, aschunschein nus aunc in cuort rapport concernent l' istruzziun romontscha el Plaun.

Sco l' entira Sutselva, aschia secatta oz era il Plaun en ina situaziun ordvart critica arisguard il romontsch. La scola, dapi decennis quasi exclusivamein tudestga, la spontana immigraziun de Grischuns e Svizzers tudestgs principalmein en connex cun la fabrica de Domat, maridaglias linguisticamein mischedadas, traffic e commerci ed auncallura dapi entgins onns scolettas tudestgas, promovon e precipiteschan la germanisaziun dellas duas grondas vischnaucas romontschas: Domat e Razén che valevan entochen dacheu per duas fermas dustonzas della Sutselva. Aschia ei era il Plaun arrivaus al spartavias e sto sedecider u per l' offensiva u per la capitulaziun totala. L' emprema condiziun ei che la scola midi sia turpegiusa posiziun en viers il lungatg dil pievel e sedecidi per la sulet gesta devisa: romontsch e tudestg, pertgei **mo ina detscharta e sistematica**

instrucziun romontscha sa aunc salvar il romontsch el Plaun.

Per contonscher quest emprem intent havein nus fatg, cun consentiment e per incumbensa della Ligia Romontscha, in davos sforz empruond de perschader ils scolasts ed ils cussegls de scola de Domat e Razén per l'instrucziun romontscha. Quei ei daventau entras referats e cuors specials per scolasts el decuors digl onn 1945/46. Igl emprem resultat de quests sforzs consista en quei, che ils cussegls de scola ed ils scolasts ton a Domat sco a Razén ein sedeclarai d'accord de cultivar sistematicamein il romontsch en scola e quei dall'emprema entochen la davosa classa tenor in plan d'instrucziun special. L'esperienza fatga cun l'instrucziun dil lungatg de scartira sursilvan ellas scolas dil Plaun muossa, ch'ella ei pusseivla, sch'ins vul e lavura seriusamein. Sinaquei che l'instrucziun romontscha ellas scolas dil Plaun porti il success spetgau eis ei absolutamein necessari ch'ella vegni cumpartgida cul pli grond quitau e che las scolettas seigien romontschas, quellacanun vegn era questa empreva ad esser ina speculaziun fallida. Ultra de quei dependa l'execuziun dil program abstrahau della premura dils scolasts e digl interess della populaziun, digl agid finanziel per ils mieds d'instrucziun sco era dil susteniment moral e professional. Caveant consules!

*

Igl ei gest e dueivel, ch'ins seregordi alla fin de questa lavuretta, dedicata alla diaspora romontscha, aunc d'in missionari dil romontsch en Sutselva. Igl ei quei Peter Gees, scolast ad Almen. En relaziuns ordvart grevas, ei scolast Gees se spruaus de dar a ses scolarets, per quater tschunavels tudestgai, las enconuschientschas elementaras dil lungatg romontsch. El ha auncallura publicau in «Cudischet per las scolas dil Grischun central» (1938) che duei preparar las scolas della Sutselva per il diever della grammatica de S. M. Nay. Era scolast Gees mereta laud e renconuschientscha per sia gronda lavur e sontga premura.